

Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948*

Dušan Janák, Martin Stanoev a Petr Hušek**
Slezská univerzita v Opavě

The Brno Social Study of 1947: Methods of Contemporary Historical-Sociological Analysis of Data on Industry Workers in the Advent of the Communist Coup

Abstract: *The present paper deals with the Brno Social Study, a rather extraordinary questionnaire survey given its extent and time (1947). Data analysis was forestalled by the political transformation after 1948, but the questionnaires were preserved. We have inherited a unique set of data for a historical-sociological analysis focusing both on the population of industry workers and on the social structure of Czech society in the advent of the communist coup. The Brno Social Study is contextualized in the state of post-war sociology, and the avenues toward its inception and implementation are mapped. The primary objective of the paper is to propose, and initiate scholarly debate about, a feasible methodology for analysing the archived data today. The methodology serves to construct a representative sample through a combination of purposive, quota and random sampling; to determine the respondents' socio-economic status using both ISCO and an original conceptualization of working class status; and to present certain data on respondents' lifestyles that might be of interest for future analyses.*

Key words: *Brno Social Study, industry workers, secondary data analysis, the year 1947, Czech sociology, methodology*

Data a výzkum – SDA Info 2014, Vol. 8, No. 2: 143–163.

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/23362391.2014.127.2.157>

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2014

* Článek je výstupem z grantu GA ČR Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948 (č. 13-10279S). Autoři za tuto podporu děkují.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dušan Janák, Centrum empirických výzkumů, Fakulta veřejných politik Slezské univerzity v Opavě, Hradecká 665/17, 746 01 Opava, e mail: janak@fvp.slu.cz.

Rok po skončení druhé světové války byl brněnskými sociálními vědci přichystán rozsáhlý výzkum města Brna. Sběr dat proběhl následujícího roku (1947). Výzkum byl minimálně v rámci střední Evropy poměrně ojedinělý svým plánovaným rozsahem i dobou svého vzniku. Vzhledem k politickému převratu v únoru 1948 však nebyla data zpracována, resp. byla využita jen jejich nepatrná část. Záhy po únoru 1948 začala být sociologie likvidována. Dotazníky z výzkumu nějakou dobu ležely v prostorách sociologického semináře filosofické fakulty a ve chvíli, kdy už bylo jasné, že jejich analýza bude odložena na neurčito, byly předány do Archivu města Brna, kde se z nich skutečně staly archivní dokumenty uchováující informaci o sociální realitě více než šedesát let staré.

Předkládaný text si klade za cíl navrhnout metodiku, kterou by bylo možné dnes dochovaná data zpracovat, a to především s ohledem na problematiku průmyslového dělnictva v letech 1938–1948, při jehož zkoumání nám bylo umožněno se archivními sociologickými daty zabývat. K tomu bude potřeba zasadit realizovaný výzkum do dobového sociologického kontextu, představit jeho genezi, realizaci i publikační výstupy. Dále provést rozbor různých typů použitých dotazníků, především s ohledem na validitu a reliabilitu použitých indikátorů. Je potřeba kriticky vyhodnotit reprezentativitu výběrového souboru, který je v archivu k dispozici, a navrhnout realistické možnosti zpracování dochovaných dat. Podle těchto problémových okruhů je strukturován i následující text.

Empirická sociologie v českých zemích do roku 1948 a místo brněnského výzkumu v jejím rámci

Sociologie se sice zrodila z pozitivismu, ale nebyla ve svých počátcích pěstována jako empirická věda podle soudobých představ o empirickém výzkumu. Pozitivismus dal sociologii směr, kterým se k empirickému výzkumu teprve vydala. Sociologičtí klasikové při pojednáních o sociálním světě nejčastěji používali kombinaci četby, vlastní životní zkušenosti a oficiálních statistik. Postupně se přidávalo studium dokumentů a systematizace vlastního pozorování a sociologie se začala čím dál víc vzdalovat od realistické literatury [Lepenieš 1988], i když sociologický žurnalismus byl a de facto stále je trvalou součástí sociologie [Janák 2013]. K sociologii jako empirické vědě v moderním slova smyslu se česká sociologie propracovala v meziválečném období, i když cílený sběr dat formou dotazníkového šetření realizoval I. A. Bláha při psaní své disertace již před první světovou válkou.¹

V meziválečném období vykrytalizovaly v české sociologii dva odlišné přístupy k empirickému výzkumu, jež lze přiřadit k ideálně typickým jádrům

---

1 Disertace se nedochovala, ale série publikačních výstupů, ze kterých je možné Bláhův postup rekonstruovat, ano. Bláha ve svém výzkumu „malého města“ rozeslal zhruba 150 dotazníků do malých měst v Čechách a na Moravě a odpovědi na převážně otevřené otázky analyzoval spíše kvalitativními postupy. Jedná se asi o první český sociologický výzkum využívající dotazníky.

dvou sociologických škol. Brněnská škola s klíčovou postavou I. Arnošta Bláhy měla blíž k francouzským metodologickým inspiračním modelům le playovského a durkheimovského, respektive postdurkheimovského ražení, pražská škola, představovaná v rovině empirického výzkumu především Z. Ullrichem a O. Machotkou, čerpala inspiraci z americké sociologie, která převzala evropské statistické metody (a částečně i před nacismem či bolševismem emigrovavší badatele) a dále je rozvíjela.

Machotka s Ullrichem se uchytili díky podpoře jejich učitele J. Krále na Českém statistickém úřadě v oddělení A. Boháče, který jim ponechal poměrně volnou ruku. Statistický úřad se tak stal nejen základní institucí pro sběr sociálních statistik, ale také pracovištěm, které realizovalo důležité sociologické výzkumy, ve 30. letech např. výzkum abiturientů středních škol nebo poměšťování pražského okolí (financovaný z Rockefellerovy nadace), Machotka realizoval pod záštitou Ústředního sociálního úřadu rozsáhlý výzkum potřebných rodin v Praze. Všem těmto výzkumům dominovala kvantitativní metodologie a nekolikatisícové vzorky, které si mohli realizátoři výzkumů dovolit díky přístupu ke zdrojům statistického úřadu či (v jednom případě) Rockefellerovy nadace.

Brněnští sociologové měli ke kvantitativním metodám, především dotazníkům, lehce rezervovaný odstup. Dotazníky, které také využívali, často designovali na otevřené odpovědi, které vyžadují kvalitativní interpretační postupy. Částečně to bylo dáno i možnostmi individuálně realizovaných výzkumů, na které museli vystačit se soukromými zdroji, ale podstatné bylo metodologické přesvědčení o parciálnosti kvantitativních metod a minimálně stejné, ne-li větší užitečnosti metod označovaných dnešním jazykem za kvalitativní. Jejich snahou bylo realizovat empirický výzkum komplexním způsobem. Asi největší akcí tohoto typu byl výzkum Velké nad Veličkou. Poměrně ambiciózní projekt, který byl zamýšlen jako víceletý, měl postihnout co možná nejkomplexněji hmotnou, organicko-psychickou a sociální anatomii vesnice [Bláha 1932: 93]. Na sběru dat o prázdninách roku 1931 se podílely více než dvě desítky badatelů, zahrnující i několik univerzitních docentů a profesorů. V týmu nechyběli ani odborníci „z praxe“, například záznamy lidových písní a tanců pořídil dramaturg Národního divadla v Praze F. Pujman, fonografické a notové zápisy písní a řeči hudební skladatel M. Ponc, poezii studoval spisovatel H. Sonnenschein, problematiku hygieny a léčitelství odborní lékaři a zdravotníci atd. Na zamýšlený rozsáhlý sborník shrnující výsledky výzkumu nakonec nedošlo. Na stránkách sociologických časopisů byly publikovány pouze příspěvky se zkušenostmi s průběhem letního terénního sběru dat [Pírková 1931], dva shrnující výsledky výzkumu sociální mobility [Obrdlík 1934] a vztahu sedláků k filmu obecně i k natáčení ve Velké [Pírková 1934], dále pak základní ekonomický rozbor [Karvaš 1937]. Obrdlíkovu rozsáhlou studii přitom můžeme označit za metodologicky symptomatickou pro brněnskou sociologickou školu, neboť jeho studie je sice založena na kvantifikaci různých typů sociální mobility, nicméně její autor považoval za důležité zdůraznit meze kvantifikace a položil důraz na vlastní pozorování a rozhovory při interpretaci kvantitativních údajů. Do kin

byl uveden v roce 1933 film prof. Úlehlly *Mizející svět* a součástí studie Svavaty Pírkové byl i popis reakcí obyvatel Velké, když byl film promítán v místní sokolovně. Poválečný brněnský výzkum byl tedy zdaleka největší dotazníkovou akcí brněnské sociologické školy před rokem 1948. I tento výzkum byl koncipován komplexním způsobem, podobně jako výzkum Velké.

Geneze brněnského výzkumu

Iniciátorem brněnského výzkumu byl univerzitní profesor I. A. Bláha, který zároveň uvedl do české sociologie systematicky sociologii města de facto ještě před první světovou válkou a jehož zájem o sociologii města a venkova byl dlouhodobý. Byl to on, kdo výzkumu vtiskl základní teoretickou perspektivu sociologického funkcionalismu. „Město je soubor ne lidí, ale konstelace zřízení a funkcí. (...) Obsah je dán látkou a funkcemi. Struktura je výsledek procesů asimilačních, integračních, diferenciačních, kooperačních,“ zdůraznil Bláha ve svém plánu výzkumu, který byl publikován v posledním ročníku *Sociologické revue* před jejím nuceným definitivním zánikem [Bláha 1949: 33]. Bláhova funkcionální analýza založená na rozboru sociálních potřeb je vhodným přístupem pro aplikovaný výzkum směřující k řešení praktických sociálních problémů. Systematicky a koncepčně byl funkcionalismus (i když šlo už o funkcionalismus v mnohém odlišný od Bláhova, určité analytické atributy pojmu funkce však nutně převzal) využíván sociology města při urbánním sociálním plánování v šedesátých letech [Musil 2003] a našel by své uplatnění i v současnosti.

Bláhou koncipovaný výzkum měl poměrně robustní metodologický základ, v jehož rámci bylo dotazníkové šetření jen dílčí metodou. Podle dochovaného Bláhova výzkumného návrhu počítal jeho tvůrce s následujícím souborem metod sběru a tvorby dat: „1. Přímé pozorování, interview, popisné archy, dotazníky. 2. Zkoumání dokumentárního materiálu už hotového (data o sčítání [lidu], soudní a školní dokumenty, místní kroniky apod.). 3. Knihy o městě, dějiny, mapy, plány, romány. 4. Statistická data (týkající se práce, mezd, porodnosti, sňatečnosti, úmrtnosti, rozvodovosti apod.). 5. Ověřování všech dat.“ [Bláha 1949: 33]

Tematický záběr zamýšleného výzkumu byl ještě ambicióznější. Výzkumný záměr Bláha specifikoval v osmnácti tematických oblastech.² Každou z nich rozpracoval do série konkrétnějších témat a otázek, přičemž zdaleka nejvíce prostoru věnoval okruhu č. 11 Město jako jednotka kulturní, který také dominuje jednomu typu dotazníků. Podle inventáře k archivnímu fondu byla zvláštní

---

2 1. Geografické prostředí, 2. Město jako hmotný organismus, 3. Problém bydlení, 4. Město jako jednotka populační, 5. Město jako jednotka hygienická, 6. Město jako jednotka technická, 7. Město jako jednotka hospodářská, 8. Město jako jednotka etnická, 9. Město jako jednotka sociální, 10. Město jako jednotka politická a právní, 11. Město jako jednotka kulturní, 12. Město jako jednotka zábavní, 13. Město jako jednotka rekreační, 14. Město jako jednotka náboženská, 15. Město jako jednotka mravní, 16. Stránka patologická, 17. Město v zrcadle veřejného mínění, 18. Budoucnost města [Bláha 1949].

pozornost věnována výzkumu brněnského dítěte, brněnské rodiny a brněnského dělnického folkloru [Kroutil 1975]. Výzkumný záměr dosáhl neobyčejného rozsahu, který by nebyl realizovatelný jedním dotazníkovým šetřením nebo v malém výzkumném týmu. Ostatně i Bláha počítal s účastí odborníků z nejrůznějších oborů, včetně archeologů, historiků, lékařů apod. Bláha v tomto přístupu navazoval na zkušenosti z 30. let, kdy organizoval zmiňovaný výzkum Velké nad Veličkou. Také na tomto výzkumu participovala vedle sociologů celá řada dalších odborníků. A stejně jako výzkum Velké také výzkum Brna zůstal nedokončený, i když nikoli z důvodů ekonomické krize, ale krize politické.

O dobových důvodech a motivacích pro realizaci takto rozsáhlého sociologického výzkumu nemáme přímé doklady. Spíše odhadujeme, že šlo o souběh tří či čtyř hlavních faktorů. Za prvé, šlo o zachycení stavu společnosti v určité specifické a do značné míry anomické dějinné situaci rozsáhlé přeměny sociální struktury a životních podmínek velké skupiny lidí. Idea podniknout rozsáhlý výzkum se začala realizovat vzápětí pro druhé světové válce, kdy docházelo k hektické obnově českého vysokého školství s přeplněnými ročníky, obnovujícími se katedrami apod., takže námětů k řešení i k financování bylo nepochybně mnoho. Zároveň šlo o výzkum zvládnutelný s relativně nízkým rozpočtem vzhledem k jeho prostorové lokalizaci na území Brna. Druhým faktorem bylo to, že výzkum organicky zapadal do Bláhova zájmu o výzkum města (Bláha byl de facto prvním proponentem sociologie města v českých zemích) i venkova jako dvou specifických sociálních světů. Zatímco poměrně rozsáhlý empirický výzkum venkova i malého města měl již za sebou, obdobný výzkum (velko)města nikoliv. Je pravděpodobné, že myšlenku velkého empirického výzkumu města Brna nosil v hlavě delší dobu a historické okolnosti mu poskytly důvody, proč s ním již dále neotálet. Třetí možný důvod mohl vést v tradiční pražsko-brněnské rivalitě. Zatímco Praha se svých „velkých“ výzkumů dočkala již ve 30. letech, v Brně zatím žádný „velký“ výzkum neproběhl, ačkoli katedra sociologie zde vznikla velmi brzy po té pražské před přibližně čtvrtstoletím. Posledním důležitým faktorem bylo to, že se jednalo o tzv. omnibusový výzkum, při kterém se spojilo více institucí a badatelů různých orientací (viz níže). Vedle sociologů to byli především pedagogové obnovující české školství jako celek, ale také např. hygienici a sociální pracovníci (tzv. sociální lékaři), historikové a další. Těmto různorodým oblastem odpovídají jak tematické okruhy dotazníků, tak různost institucí, které se na výzkumu podílely.

Realizace výzkumu

Sociologický „průzkum byl součástí výzkumného plánu státní výzkumné rady, byl povolen a schválen Státním statistickým úřadem v Praze a prováděl se pod záštitou Národního výboru země Moravskoslezské a Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně [Kroutil 1975]. Na organizaci výzkumu spolupracovala řada institucí: klíčovými byly Sociologický seminář Masarykovy univerzity a Sociologický ústav Masarykovy sociologické společnosti, který vstoupil pravděpodobně jen do přípravné fáze, protože v době realizace vý-

zkumu již podporoval, a šlo tedy pravděpodobně jen o personální kontinuitu. Významným partnerem byl Výzkumný ústav pedagogický J. A. Komenského (pobočka v Brně) a dále brněnská pobočka Vysoké školy politické a sociální (která se později v roce 1947 osamostatnila jako Vysoká škola sociální a vzápětí po svém vzniku začala být komunistickým režimem postupně rušena), Ústav sociálního lékařství a zeměpisný ústav Masarykovy univerzity v Brně, Sociologický ústav a Národohospodářský ústav Vysoké školy zemědělské v Brně [Kroutil 1975].

Dotazníky byly distribuovány různými způsoby. Žákovské přes školy, dotazníky pro dospělé spolu s potravinovými lístky [Kroutil 1975] a také přímou tazatelskou aktivitou tazatelů rekrutovaných nejčastěji z řad studentů Vysoké školy sociální a sociologického semináře filosofické fakulty. Organizačně se na výzkumu podstatnou měrou podílela Bláhova nejtalentovanější studentka Juliána Obrdlíková.³

Podle vzpomínek pozdějšího sociologického exulanta I. Gaďourka došlo i přes dobře promyšlené kroky při přípravě výzkumu, jež zahrnovaly také jeho mediální propagaci, ke kritice výzkumu ze strany (Gaďourkem nespecifikovaného) pravicového tisku, který výzkum napadl jako nástroj komunistů ke kontrole lidí [Gaďourek 2006: 74–76]. Došlo k mediální přestřelce, ve které se organizátoři výzkumu proti takovému nařčení ohradili, nicméně důvěra veřejnosti k výzkumu (bez které nelze validní data sesbírat) byla pravděpodobně otřesena, což se odrazilo na kvalitě části dat, protože snížila ochotu respondentů vypovídat o choulostivějších skutečnostech (výši příjmu, politické orientaci apod.), případně odradila od participace na výzkumu. Tyto formy zkeslení nejsme podle dosud nalezených informací schopni odhalit, natož kvantifikovat.

Druhou a daleko závažnější ránu dostal výzkum ve chvíli zpracování dat. Po únoru roku 1948 byla sociologie označena za buržoazní pavědu a až do šedesátých let byla její institucionální existence znemožněna. Vysokoškolská výuka byla zrušena, zrušena byla i výzkumná sociologická pracoviště a nejlepší vědci, resp. jejich podstatná část z druhé generace českých sociologů (tj. žáků Masarykových žáků) emigrovala. Z těch již etablovaných, tj. nemnoha docentů, to byli Z. Ullrich, O. Machotka a A. Obrdlík. Klíčová však byla absence institucionální platformy pro zpracování. Když ji sociologie v 60. letech opět získala, objevil se i nápad na analýzu dotazníků, ze kterého však sešlo. Třetí pokus I. Možného a emigranta J. Nehněvajsy v první polovině 90. let 20. století nakonec také ztroskotal, jednak z důvodů nezískání grantové podpory, jednak z důvodů existence řady dobově aktuálních příležitostí k výzkumu i k budování institucionální základny brněnské sociologie.⁴ Z dotazníkové části brněnského výzkumu byla publikována pravděpodobně jen stať „Hudební zájmy občanů města Brna“ od Jiřího Vysloužila, která využitím korelační analýzy celkem odpovídala dobovým analytickým standardům [Vysloužil 1949].

3 Podle rozhovoru s pamětnicí/tazatelkou ing. Ludmilou Sedlákovou.

4 Informace je z ústního rozhovoru s I. Možným.

Dotazníky

V dotazníkovém šetření byly použity tři typy dotazníků. První byl určen celé rodině a měla je vyplnit hlava domácnosti. Druhý byl určen všem členům rodiny starším 14 let. Třetí typ dotazníku představují žákovské dotazníky. Všechny tři dotazníky jsou dostupné jako přílohy tohoto článku na stránce <http://dav.soc.cas.cz>.

Dotazníky pro hlavy rodin

První typ dotazníků byl určen hlavám rodin. Obsahoval více než 80 položek (v 31 otázkách). Sledoval základní sociodemografické charakteristiky respondenta (věk, pohlaví, rodinný stav, státní příslušnost, náboženství, politickou příslušnost, zaměstnání, vzdělání, místo narození, národnost, místo bydliště před válkou, rok přistěhování do Brna), dále se tázal na členy rodiny, a to nejen na jejich počet, ale i na národnost, místo narození, zaměstnání, místo bydliště před válkou apod. Z historicky pochopitelných důvodů dotazník zjišťoval poměrně podrobně národnost i u rodičů a prarodičů živitele rodiny i jeho manželky a také dětí před osvobozením i po osvobození. Bylo zjišťováno zaměstnání, resp. povaha výdělečné činnosti respondenta i jeho ženy a dětí, a také to, zda je potřeba do zaměstnání dojíždět.

Otázky na zaměstnání jsou nepochybně zajímavé z pohledu zkoumání sociální mobility. V dotazníku bylo zjišťováno zaměstnání všech generací a v případě odchylnosti zaměstnání rodičů a dětí, resp. prarodičů a rodičů byla kladena otázka na důvody tohoto rozdílu. Obdobně zvýšená pozornost byla kladena také na prostorovou lokalizaci členů rodiny, tj. kde kdo bydlel v roce 1938 a kde kdo bydlí nyní, případně jaké byly důvody stěhování. Deset otázek směřovalo k příjmům rodiny ve vztahu k výdajům. Můžeme říci, že dotazník obsahoval indikátory, které by mohly poskytovat velmi dobrý obraz o geografické a etnické situaci rodiny i o její pozici ve vertikální sociální struktuře společnosti, včetně mobilitní dráhy jejích členů.

Dotazník jako takový se však potýká se dvěma typy problémů. První spočívá v tom, že není důsledně rozlišována rodina a domácnost. Těžko říci proč, snad z toho důvodu, že dobový jazyk i každodenní život ještě takové rozlišení tolik nepotřeboval. Zdá se, že otázky na rodinu jako celek směřovaly spíše na domácnost, kterou dnešní sociologie rozumí skupinu společně hospodařících lidí, nejčastěji příbuzných. V tomto kontextu je vhodné poznamenat, že ve 40. letech stále část středostavovských domácností využívala domácího personálu (služebných), který není v dotaznících zohledněn. Otázky na jednotlivé rodinné příslušníky byly zase formulovány jakoby bez ohledu na to, zda jsou členy jedné společně hospodařící domácnosti, či nikoli. Dotazník používá jen jeden termín „rodina“.⁵ Druhým problémem je validita indikátorů. Zejména

---

5 Např. otázka č. 1 „1. Členové Vaší rodiny (na př. moje manželka, 2 dcery a můj otec)“ je formulována tak, že se rodinou míní společná domácnost a nejsou zmiňováni ani bratřanci a sestřenice, strýčkové a tety apod., a přitom nejde ani o pojetí tzv. nukleární rodiny

otázkami na národnost tří generací v různých politických režimech se mohli respondenti v roce 1947 cítit ohroženi, a jejich validita je proto sporná.

Dotazníky pro dospělé členy rodiny

Dotazník pro dospělé členy rodiny obsahuje celkem asi 200 položek. Pokrývá přitom v zásadě jen dvě tematické oblasti. Tou první jsou sociodemografické charakteristiky (věk, pohlaví, rodinný stav, náboženství, zaměstnání, vzdělání, politická orientace, národnost) doplněné o spolkovou aktivitu a členství v organizacích. Druhá část dotazníku se týká kultury, tj. jak kulturního kapitálu (vzdělání a vzdělávání – přibližně 15 otázek), tak kulturního vkusu a kulturních aktivit občanů města Brna. Poslední dvě jmenované oblasti pokrývají největší část (cca 75 %) dotazníku. Dotazníkové otázky poměrně podrobně mapují oblasti divácké návštěvnosti kina, poslech rozhlasu, čtenářství knih, časopisů i denního tisku, zájem o divadlo, hudební zájmy a výběr a návštěvu výstav výtvarného umění.

U drtivé většiny indikátorů nepředpokládáme u respondentů pocit ohrožení otázkami na jejich kulturní aktivity, který by snižoval validitu použitých indikátorů. Větším problémem než validita a reliabilita indikátorů je problém někdy zpřetrhané vazby na dotazník pro hlavy rodin, který poskytuje řadu charakteristik domácnosti, ve které respondent žije, nebo úplná absence tohoto přehledového celkového dotazníku za rodinu, který vyplňovala hlava rodiny. Tím dochází ke ztrátě řady sociodemografických údajů k respondentovi. Vzhledem k tomu, že dotazníky obsahují i číselné označení, jehož systematiku jsme zatím zcela přesně nerozluštili, je docela dobře možné, že v případě fyzického oddělení celkového dotazníku (za rodinu, tj. dotazníku pro hlavu rodiny) a dílčího dotazníku (za dospělého člena rodiny) by tuto vazbu šlo při analýze obnovit. Předpokládalo by to však vyčerpávající zpracování části archivního fondu obsahující dotazníky pro dospělé občany města Brna, což je poměrně nákladný úkol.

Žákovské dotazníky

Posledním typem dotazníků jsou tzv. žákovské dotazníky. Z důvodů popsaných v následujícím oddílu považujeme za nejperspektivnější věnovat se právě jejich analýze, a proto věnujeme zvýšenou pozornost i jejich struktuře. Tento dotazník, který žáci vyplňovali pravděpodobně napůl povinně, je také ze všech nejrozsáhlejší. Obsahuje přibližně 620 položek,⁶ tj. datová matice, do které by se

---

(tj. rodiny rodičů a jejich dětí).

6 Termín „přibližně“ volíme proto, že u některých indikátorů bude záležet na rozhodnutí výzkumníka, zda jej pojme jako jednopoložkový, nebo více položkový. Např. u otázky č. 15 „Kde je umístěn záchod? Ve vlastním bytu (jen pro vás), na chodbě (je pro více rodin).“ se lze setkat se zaškrtnutím obou variant. Lze si představit rodinný dům nebo dům pro více domácností, kde koexistují obě varianty. Např. dům byl modernizován, ale společné záchody na chodbách zrušeny nebyly a lze je využívat. Pokud jde o to, zjistit, zda má rodina možnost určitého komfortu (vlastní záchod), potom jde o vylučující se možnosti a zrna-

dotazníky přepisovaly pro účely statistické analýzy, bude mít 620 sloupců a jejich počet bude při tvorbě rekódovaných proměnných ještě dále narůstat. Z těchto 620 položek jde ve 145 případech o tzv. stringové proměnné, tj. o otázky s otevřenými možnostmi odpovědí, a jejich analýza vyžaduje kvalitativní (tj. časově náročnější) analytické postupy. V řadě případů je jejich převedení na kvantifikovatelné proměnné možné, ovšem zapojení kvalitativních kódovacích postupů je nevyhnutelné. Při hrubém odhadu 10 000 dotazníků tohoto typu je evidentní, že potřebná energie by byla obrovská, i kdybychom použili jen základní testy interkodérské reliability, a je otázka, zda by výsledný efekt byl skutečně heuristicky adekvátní. Pro případnou analýzu bude třeba udělat výběr indikátorů, které budou určeny k převedení do datové matice. Selektce bude potřebná také z jednoho velmi prostého technického důvodu. Čas potřebný k základnímu přepisu celého dotazníku odhadujeme na dvě až dvě a půl hodiny zapracované pomocné vědecké síly.⁷ Přepsat kompletní soubor žákovských dotazníků by podle předběžných odhadů pravděpodobně zabralo více než 20 000 pracovních hodin.⁸ Bude potřeba udělat selekci jak mezi dotazníky (k tomu viz pátý oddíl této studie), tak v rámci samotného dotazníku. První typ selekce, tj. výběr výzkumného vzorku z celého souboru dotazníků, je předmětem následující podkapitoly. V této kapitole se budeme zabývat otázkou selekce indikátorů (tj. otázek) v rámci dotazníku.

Prostor studie neumožňuje komentovat jednotlivé otázky. Namísto toho představíme stěžejní tematické oblasti, které dotazník pokrývá, navrhneme ty, které nám přijdou nejpodstatnější z pohledu výzkumu průmyslového dělnictva, a zastavíme se u problematiky rekonstrukce operačních definic a odvození proměnných, které mohou použité indikátory měřit.

Problematika určení sociálního statusu, resp. místa v sociální struktuře

První oblastí je určení respondentova místa v sociální struktuře, resp. místa domácnosti, v níž žije.⁹ Ať již použijeme hledisko třídní analýzy, nebo ne

---

mená se jen jeden údaj. Jde-li o to, zjistit, jak je vybavený dům, ve kterém respondent bydlí, resp. jaké typy toalet může využívat, potom se možnosti nevyplňují a půjde o indikátor, kde bude zaznamenávána hodnota obou. Záleží na výzkumné otázce. Indikátor měří obojí a záleží na rozhodnutí výzkumníka, jak se rozhodne jej využívat.

7 Je vhodné poznamenat, že prostředky na tyto práce byly Grantovou agenturou v rámci výzkumu, jehož výstupem je tento text, poměrně zásadně seškrtnány.

8 Tento odhad je kalkulován na plně vyplněné dotazníky, jejichž poměr v celkovém souboru žákovských dotazníků, tj. poměr zcela vyplněných a částečně vyplněných dotazníků, není zatím znám.

9 Problém sociální struktury je jedním ze základních problémů sociologie od jejích počátků do současnosti. Idea struktury jako určitého řádu, který stojí v pozadí individuálního jednání jako jeho podmiňující prvek, je pro sociologickou disciplínu svým způsobem konstitutivní. Sociologii lze definovat jako takový pohled na lidský život, který se snaží vysvětlovat individuální jednání z jeho širšího kontextu. Empiricky nejvíce propracovaný je koncept sociální struktury v oblasti výzkumu sociálních nerovností a sociální stratifikace.

(a zvolíme např. hledisko statusové struktury), vykonávaná profese je klíčovou proměnnou kategoriálního sociologického aparátu, jímž se popisují pozice v sociální struktuře. Jinak řečeno, nejdůležitější proměnnou pro umístění jedince v sociální struktuře moderní společnosti je zaměstnání. V případě určení postavení domácnosti, resp. rodiny, je pro většinu sociologických analýz určující zaměstnání jejího živatele.¹⁰

Zároveň námi sledované dělnictvo je socioprofesionální kategorie, tj. ze své definice je vztaženo k profesi, resp. zaměstnání. Proto je metodice analýzy profesního profilu rodiny potřeba věnovat zvláštní pečlivost. Netřeba zdůrazňovat, že pozornost je nutné tomuto bodu věnovat už proto, že samotné určení, kdo je v našich dotaznících dělník, resp. dělnická rodina, a kdo nikoli, bude prováděno na základě analýzy povolání hlavy rodiny a jejích členů. Zároveň má tato socioprofesionální kategorie v sociologické analýze specifické postavení, neboť dělnictvo je specificky dvojjedinou kategorií. Jednak na něj může být nahlíženo v sociální teorii i sociální praxi jako na profesní kategorii, jednak bývá pojímáno jako specifická (většinou klíčová) složka třídně strukturované průmyslové společnosti. Především v marxistické intelektuální tradici vědecké i ideologické a v mocenské praxi komunistických a/nebo státně socialistických zemí je akcentován tento druhý přístup. Jeho vymezení, ať už se bude opírat o jakékoli teoretické schéma, bude pracovat s postavením na trhu práce a v zaměstnání.

Dochované dotazníky našťastí informace o zaměstnání členů rodiny obsahují v relativně uspokojivé podobě. Údaj o zaměstnání otce, který byl ve 40. letech živatelem rodiny v naprosté většině případů (na rozdíl od pozdní moderní doby, která je charakteristická jak vpádem žen na pracovní trh, tak vyšším podílem domácností jednotlivců či rodičů samoživitelů, resp. matek samoživitelek ať nesezdaných, či rozvedených), byl zaznamenáván třemi, i když velmi podobnými indikátory. Poprvé byl údaj zaznamenán na obálce, ve které je každý dotazník individuálně vložen. Zde se nachází předtištěné kolonky: „hlava rodiny“ (tj. jméno), „zaměstnání“, „adresa“, „děti“ (výčet dětí většinou doplněný rokem narození). Tyto údaje vyplňoval pravděpodobně učitel žáka – jde tedy o pohled na rodinu zvenčí. Podruhé je popisu zaměstnání otce věnován samostatný řádek na první straně dotazníku. Potřetí byl údaj zaznamenáván do přehledové tabulky společně se zaměstnáním matky, sourozenců i prarodičů žáka z otcovy i matčiny strany. Takto dostáváme poměrně podrobný údaj o profesní homogenitě rodiny, resp. profesní homogamii a heterogamii i určité intergenerační sociální mobilitě či reprodukci a jsme schopni uskutečnit do jisté míry složitější analýzy z hlediska sociálního původu respondenta.

Z hlediska socioekonomického statusu rodiny jsou relevantní i otázky na majetek movitý i nemovitý, jakož i na měsíční příjem otce i matky, nicméně tyto otázky zůstávají často nevyplněné, čemuž se nelze vzhledem k neanonymnosti dotazování divit. Druhý pravděpodobný důvod může ležet také v prosté

¹⁰ S možnostmi empirického měření sociálního statusu a sociálních tříd na základě povolání seznamuje přehledová studie J. Šafra a D. Holého [Šafra, Holý 2012].

neznalosti respondentů, se kterou je třeba zejména na nižším stupni základní školy počítat. Nepřímými indikátory socioekonomického statusu, které jsou většinou vyplněné, jsou údaje o typu domu, ve kterém rodina bydlí (vlastní, cizí, činžovní, rodinný, vilka).

Dotazování na povahu bydlení a vybavení domácnosti je poměrně detailní. Tato oblast je asi nejrozsáhlejší tematickou oblastí dotazníku. Obsahuje přibližně 90 indikátorů, i když používaných v různých souvislostech. Vedle dotazů na počet pokojů a jejich vybavení, prosvětlenost různých částí bytu, orientaci oken a jejich počet byly kladeny otázky na estetické doplňky, tj. na to, co visí na stěnách (obrazy, fotografie, jiné předměty), zda mají záclony, zda má žák svůj vlastní prostor v bytě, místo pro hračky, jaký je způsob vytápění bytu, jaká je podlaha pokojů, kolik postelí je v jednom pokoji a zda má každý obyvatel bytu vlastní postel atd. Oblast bydlení, která se zaměřuje na tzv. tvrdé údaje (otázky 5–25 žakovského dotazníku), by určitě stála za hlubší analýzu a zároveň by mohla obsahovat indikátory pro test vnitřní validity při kódování sociálního postavení rodiny na základě povolání členů rodiny.

Při kódování a analýze povolání uvedených v dotaznících máme před sebou dvě základní možnosti. Buď můžeme vytvořit vlastní typologii, nebo převzít typologii již vytvořenou. První typ typologie by bylo možné vytvořit na základě dobových analýz povolání [např. Obrdlík 1937] nebo s využitím expertního posouzení a rozřídění povolání (tento postup dílčím způsobem využil např. Machoninův tým při zkoumání sociální struktury československé společnosti v roce 1967 [srov. Machonin 2005]). Druhý způsob, jehož výhodami je jednak využití již otestovaného nástroje, který snižuje možnost chyby, jednak možnost komparace výsledků s dalšími výzkumy, nabízí vícero možností. Tou nejpřímochařejší, i když možná ne nejjednodušší, se zdá využít metodiku mezinárodní klasifikace povolání ISCO (International Standard Classification of Occupation). Tato klasifikace má tu výhodu, že se z ní v současné době odvozuje většina používaných stratifikačních indexů a typologií. Byla vytvořena Mezinárodní organizací práce (ILO) v roce 1958. Od té doby prodělala tři aktualizace, a tak máme k dispozici čtyři na sebe navazující typologie, pojmenované vždy podle roku svého vzniku: ISCO-58, ISCO-68, ISCO-88, ISCO-08. Základními principy třídění ISCO je dělení povolání jednak podle typu a charakteru práce a jednak podle požadovaných dovedností nebo odborných znalostí [Vávra, Leontiyeva 2012: 113]. Využití relativně jemné klasifikace ISCO-58, jejíž první metodika byla v roce 1958 podána na více než dvou stech stran [ILO 1958], by bylo efektivní, pokud existují dostupné softwarové aplikace k převedení této klasifikace na klasifikace pozdější nebo přímé převedení na stratifikační indexy, ať již statusové, nebo třídní.¹¹ Výhodou použití ISCO je propracovaná

11 Částečným problémem je, že s klasifikací ISCO je v české sociologii zkušenost až od 90. let 20. století (pilotní byla stať Boguszak-Matějů [1990]). Protože více než 50 let stará primární data asi nikdo z českých sociologů neanalyzuje, je pravděpodobné, že takový SW běžně dostupný není.

metodika, která umožňuje umístít do agregovaných souborů velice různorodá povolání (kapelník, zdravotní sestra, montér, zámečnick, učitel na základní škole, novinář, barman apod.).

Z pohledu reálného provedení však bude nezbytné vyřešit jednak skutečnost, že ISCO-58 není přeložena do češtiny, a jednak obecně platný postup, že je vhodnější využít adaptaci ISCO na poměry dané země, pokud taková adaptace existuje. V případě České republiky existuje adaptace z roku 1994 označovaná zkratkou KZAM (klasifikace zaměstnání). Domníváme se, že by bylo možné využít tuto systematiku i přes téměř padesátiletý odstup. Vycházíme z toho, že tato klasifikace navazuje na ISCO-68 a ISCO-88 a její použití je vhodnější než aplikace dříve používaných kategorií Českého statistického úřadu, které nejsou na statusové ani třídní schémata převoditelné. Podstatným argumentem je také to, že pro vývoj klasifikačních stupnic povolání obecně spíše platí, že se kategorie častěji přidávají, než ubírají, a to s ohledem na vývoj na trhu práce (např. v roce 1958 neexistovali tzv. správcové počítačové sítě nebo prodáváči mobilních telefonů), a ubírají, respektive slučují se jen ty, které mají dlouhodobě minimální početnost. Pro uvedenou českou variantu klasifikace platí, že je rozpracovaná na kódy o pěti desetinných místech, tj. na šest úrovní podrobnosti. V případě brněnského výzkumu se však na takovou úroveň podrobnosti v řadě případů nedostaneme a budeme se muset spokojit s obecnější kategorií.

Ve chvíli, kdy se podaří povolání zachycená v dotaznících převést na standardizovanou stupnici (ISCO), budeme schopni s daty provádět další operace. V první řadě budeme moci narýsovat teoreticky zdůvodněnou linii mezi průmyslovými dělníky, případně dělníky a ostatními socioprofesionálními skupinami. K tomu nám mohou posloužit další konceptuální nástroje navazující na ISCO: Mezinárodní socioekonomický index statusu povolání ISEI (International Socio-economic Index of Occupational Status), Standardní mezinárodní škála prestiže povolání SIOPS (Standard International Occupational Prestige Scale), Golthorpeho třídní škála EGP či jeho aktuální nástupce ESeC. První dva indexy vycházejí z konceptu, podle kterého stratifikační struktura vytváří určité kontinuum nebo žebříček, po kterém lze vystoupat různě vysoko. Aktuálně používaná třídní schémata (EGP, ESeC) vycházejí z předpokladu relativně ohraničených skupin (sociálních tříd) definovaných podobnou pozicí na trhu práce.

V Evropě se využívá nejvíce ISEI nebo EGP, resp. ESeC.¹² Protože dělnictvo je v sociologické literatuře nejčastěji pojednáváno jako sociální třída, nabízí se pokusit se třídní schéma aplikovat i v případě brněnských dotazníků. Přitom je třeba zmínit, že koncept třídy má v sociologii dva základní výklady, resp. způsoby použití. Marxistický, který mluví o polaritě tříd a jejich mocenském antagonismu, a weberovský, podle kterého nejsou třídy nutně ordinálně uspořádané, ale mohou (alespoň některé z nich) existovat vedle sebe a pohyby

---

¹² Porovnání toho, jestli je pro českou společnost lepší škála EGP, nebo ESeC, se věnoval T. Katrňák s P. Fučíkem [2010] s výsledkem mluvícím v mírný prospěch indexu ESeC.

Jedince z jedné třídy do druhé nemusí být vzestupnou nebo sestupnou sociální mobilitou. Právě na tuto větev třídní analýzy navazují uvedená empirická třídní schémata EGP a ESeC. Problém s aplikací EGP je především v tom, že klíčovou proměnnou pro zařazení do třídy není ani tak povaha práce, ale tzv. zaměstnanecký status vyjádřený typem pracovní smlouvy. Tato proměnná však není v archivovaných dotaznících přímo měřena a její odvození z popisu profese bude v řadě případů nemožné. Proto se jako vhodnější jeví použít ESeC, pro který je zaměstnanecký status doplňující proměnnou, která je nastavena tak, že je poměrně jednoduše dedukovatelná.¹³

Dělník jako analytická kategorie a jako realita

Jednou ze základních otázek našeho výzkumu, kterou bude třeba vyřešit, je otázka vymezení dělníka a jeho povolání i bez ohledu na mezinárodní klasifikaci povolání ISCO. Samozřejmost použití pojmu dělník, se kterou se setkáme v teoretickém i běžném myšlení, se poněkud znejasňuje při sociologickém kontaktu s žitou realitou. Celkem bez rozporu jsou teoretické definice dělníka, které se shodují v tom, že jsou definováni především 1. manuální prací a 2. podřízeným postavením v zaměstnání, případně i 3. nižší kvalifikací. Marxistická a kulturní sociologie přidávají k těmto objektivním prvkům ještě čtvrtý subjektivní prvek, který marxistická tradice tematizuje jako třídní vědomí, kulturní sociologie jako identitu. Zdánlivě ještě snazší je vymezení komunistické ikonografie, která dělníka zobrazovala především jako manuálně pracujícího ve velkém průmyslovém závodě [Holubec 2009: 26].

Snaha aplikovat tyto a příbuzné koncepty na empirický materiál naráží na nemalé metodologické obtíže. Pro názornost jmenujme pár případů povolání, se kterými se můžeme setkat v brněnských dotaznících, jež bychom mohli řadit k dělnickým profesím: dělník v malém podniku, dělník v Alpě, elektromontér, zedník, dělnice u zedníků, zaměstnanec tiskárny, modelář, expediční dělnice, vrátný, dělník ČSD, střelmistr, kovář a kalič, topič, zřízenec, pletačka, správce skladů, vedoucí továrního skladu, zahradní dělník, krejčovský dělník, šofér, dílvedoucí, svářeč.

Některá povolání jsou jasná, u jiných (např. správce skladů, vrátný, zřízenec) můžeme oprávněně váhat. Už první z uvedených atributů (manuální práce) může být u některých povolání sporná. Např. vedoucí továrního skladu může mít poměr manuální a nemanuální práce různý. Analogicky např. sochař nebo malíř obrazů jsou evidentně nedělnické profese, které však nevyžadují ani středoškolské vzdělání a pro něž je fyzická práce s materií velmi podstatnou charakteristikou.

Asi nejproblematičtější stránkou výzkumu, jeho jakousi Achillovou patou, je absence přímých indikátorů zaměstnaneckého statusu, tj. určení podřízeného postavení v zaměstnání, které je pro koncept dělnictva poměrně důležité.

¹³ ESeC rozlišuje čtyři kategorie zaměstnaneckého statusu: 1. zaměstnavatelé, 2. samostatně činní, 3. zaměstnanci, 4. ti, kdo jsou nedobrovolně vyčleněni z trhu práce.

Dochované dotazníky nám bohužel o této dimenzi nedávají přímou informaci a u řady profesí (např. zámečník) nelze poznat, zda se jedná o podřízeného, nebo samostatně činného řemeslníka. V této otázce si můžeme vypomoci určitou, Wrightem inspirovanou berličkou. Nemusí nám jít ani tak o určení typu zaměstnanecké smlouvy, ale u jednotlivých povolání můžeme indikovat pravděpodobnost existence nebo absence moci nad jinými. Např. malíř porcelánu, malíř pokojů, automechanik, šofér, lakýrník, barvič, vzorkař nemusejí být pouze zaměstnanci a mohou i zaměstnávat, jejich moc však lze přirovnat maximálně k dílenským mistrům v továrním podniku, což sama o sobě nemusí být z pohledu teoretického konceptu pracovní inferiority zcela jasná pozice.

V závislosti na zvolené operační definici ale bude nutné variovat také počet dělníků. S podobnými metodologickými obtížemi se musel vyrovnávat také S. Holubec, který v případě počtu pražských dělníků v meziválečném období dospěl k číslu 15–50 % obyvatel v závislosti na typu definice. De facto se budeme při interpretaci dobových statistik muset vyrovnat také s tím, že u řady z nich nám nebude zcela jasné, kdo byl do kategorie dělník zařazen. Podle S. Holubce platí, že čím jdeme více do minulosti, tím více slovo dělník znamenalo přibližně totéž, co dnes nekvalifikovaný dělník, a dnešní označení dělník se více blíží dřívějšímu pojmu řemeslník [Holubec 2009: 21–31]. To není asi zcela jednoznačné a automatické. Neměli bychom ale přehlížet rozdíly mezi dobovými termíny nádeník – dělník – zřízenec.

V otázce konstrukce operační definice dělnictva je zřejmé, že se jedná o profesní a sociální kategorii, která v realitě velmi plynule přechází k jiným kategoriím a které je vlastní vnitřní členitost. Z těchto důvodů se nám jako nosná jeví inspirace dobovou sociologií sociálních typů I. A. Bláhy, kterou bychom dnes mohli nejvíce spojit se sociologií subkultur. Otázku příslušnosti dělnictvu v naší operační definici bychom mohli pojmut nikoli jako diskrétní možnost (dělník/nedělník), ale spíše jako otázku míry odlišnosti od určitého ideálního typu dělníka (ve Weberově smyslu). Ten by mohl být konstruován pomocí čtyř až pěti výše uvedených kritérií.

V případě analýzy dochovaných dotazníků by se proto mělo jednat o složený index, který by umožňoval jemněji diferencovat podle doplňujících proměnných minimálně tím, že odliší sporné a nesporné případy. Přitom bychom mohli odlišit dva typy indikátorů: subjektivní a objektivní. Subjektivním indikátorem by bylo sebeoznačení za dělníka, resp. označení zaměstnání otce jako dělnické.

Objektivní indikátory jsme nuceni konstruovat ze tří výše komentovaných údajů o zaměstnání. Největší šance rozpoznat zaměstnanecký status hlavy rodiny je v odpovědi na otázku týkající se zaměstnání otce, pro kterou je vynechán celý řádek, i když bez pobídky k podrobnému popisu. Z této odpovědi bychom mohli konstruovat ordinální proměnnou „zřetelnost zaměstnaneckého statusu“ obsahující tři kategorie: zaměstnanecký status zřejmý, zaměstnanec-

ký status přibližný (odhadovaný), zaměstnanecký status neidentifikovatelný. Tuto proměnnou by bylo vhodné podrobit testu interkodérské reliability.

Dalším indikátorem by byla samotná povaha zaměstnání podle klasifikace KZAM, kterou by bylo vhodné opět podrobit testu reliability.

Užitečným indikátorem ordinálního charakteru jsou informace uvedené v přehledové tabulce o povolání členů rodiny včetně prarodičů, která jsou sice většinou jednoslovná (elektromontér, školačka, novinářka, v domácnosti apod.), ale minimálně umožňují použít hrubší klasifikační schémata. Podle těch bychom mohli indikovat intenzitu dělnického „prostředí“ ve významu, který tomuto pojmu přisuzuje bourdieovská linie sociologické analýzy.

Složený index by tak obsahoval čtyři indikátory, které by sice nemusely nutně vést k jednoznačně validnímu roztržení zkoumaného souboru na dělníky a nedělníky, ale byli bychom schopni: 1. držet naše nejasnosti v oblasti analýzy třídní struktury vzorku respondentů pod kontrolou; 2. určit přesnost našeho dělení; 3. s ohledem na teorie subkultur a sociologii sociálních typů vybrat ty případy, které s vysokou pravděpodobností patří k ideálnímu typu dělnictva, resp. k jádru dělnické subkultury. Zejména třetí výhoda by umožnila analýzy homogenity dělnického prostředí (bourdieovského „pole“) v nejrůznějších oblastech života, od bydlení domácností k životnímu světu dělnických dětí a mládeže.

Další relevantní oblasti analýzy žákovských dotazníků

Vedle zvládnutí klíčové otázky umístění respondentů v sociální strukturu je třeba vyřešit, které další relevantní oblasti lze v rámci analýzy brněnských dotazníků zkoumat, resp. které z nich vybrat ke zkoumání. Ty, jež se týkají světa (nejen) dělnické práce, asi kvalifikovaněji zachytí např. historické práce z podniků, i když i zde máme otázky indikující vztah k práci (např. „Je tatínek spokojen se svým zaměstnáním? Napiš hned proč!“). Potenciál dotazníků spočívá především v poznání způsobu života brněnských rodin a brněnské mládeže (dělnické i nedělnické). Protože považujeme za smysluplné převzít z klasické české sociologie analytické dělení životního způsobu na materiální a duševní složky životního stylu, další analýza by se měla věnovat právě jim a jejich propojení s místem v sociální strukturu.

Z hlediska materiální stránky života nabízí dotazník řadu indikátorů úrovně a povahy bydlení. Otázka dělnického bydlení byla vícekrát popsána ve specializovaných historických publikacích, nicméně často se jedná o případové studie dělnických kolonií a dělnických čtvrtí, případně jsou zaměřeny převážně k jiným časovým obdobím. Potenciál datového souboru spočívá v odhalení homogenity stylu dělnického bydlení v průmyslovém městě a jeho srovnání s bydlením jiných socioprofesionálních skupin. Vzhledem k bohatosti otázek na tuto oblast by analýzy mohly poskytnout poměrně plastický obraz. K těmto otázkám lze přiřadit další oblasti tzv. „hmotného slohu života“, tj. hygienu, stravování, osázení, kterým je v dotaznících také vyhrazeno místo.

Druhou perspektivní oblast, patřící spíše k duševní a kulturní oblasti životního stylu, představuje pro změnu spíše opomíjená, neboť je nesnadno zkoumatelná, oblast životního světa dělnické mládeže, především volnočasové aktivity i vztah ke škole – vzory, kulturní zájmy a četba knih i časopisů, sportovní aktivity, spolková činnost. Zde bude potřeba výběr analyzovaných proměnných omezit podle technických kapacit na zpracování fondu.

Z analýzy by neměly zcela vypadnout užší a širší sociální vazby, tj. vztahy k rodičům a vztahy rodiny se sociálním okolím, sousedy, vrstevníky, jež mají v dotaznících své místo.

Vhodným doplňkem historického mapování oficiální politické aktivity dělnictva by mohla být analýza týkající se politického smýšlení v rodině (otázky typu: „Jak se mluví o členech vlády? Kterých?“, „Jak se mluví o členech národního výboru? Kterých?“ apod.) stejně jako otázky na to, které představitele národa žákovský respondent nejvíce obdivuje.

Konstrukce vzorku a konstrukce vzorku ze vzorku

Dotazníky v Archivu města Brna jsou uloženy ve 224 standardních kartonech a seřazeny za sebou zabírají 28 běžných metrů plochy. Ve 153 kartonech jsou uloženy žákovské dotazníky, ve zbylých 71 kartonech ostatní dva typy dotazníků pro dospělé. Na základě vstupní rešerše 15 kartonů odhadujeme celkový počet dotazníků přibližně na 20 000. Poměr žákovských dotazníků a dotazníků pro dospělé obyvatele Brna je přibližně půl na půl, i když mezi počty kartonů je výrazný nepoměr. Ten je dán především tím, že žákovské dotazníky jsou více než trojnásobně rozsáhlejší než dotazníky ostatní a každý je individuálně zařazen do obálky s popiskem.

Podsoubor žákovských dotazníků je na rozdíl od ostatních také uložen strukturovaně, což usnadňuje jeho zpracování. Dotazníky, resp. kartony jsou roztríděny podle typů škol (obecné, měšťanské, střední). Uvnitř jednotlivých skupin jsou školy řazeny abecedně podle adres, a to nejprve adres škol ve vnitřním městě a následně na předměstích. Uvnitř jednotlivých škol jsou dotazníky řazeny podle školních tříd. V rámci tříd jsou již jednotlivé dotazníky řazeny nahodile. Skutečnost, že soubor žákovských dotazníků je uvedeným způsobem strukturován, nám umožňuje využít výhody kvótního a záměrného výběru (podrobněji viz níže).

Podsoubor dotazníků pro hlavy rodin a pro dospělé členy domácnosti je řazen bez jakéhokoliv systému a ne vždy je dotazník týkající se celé domácnosti společně s dotazníky určenými pro jednotlivé členy domácnosti. Zda došlo pouze k rozpojení obou dotazníků a „zatoulání“ druhé části v rámci celkového souboru, nebo zda byl odevzdán jenom jeden typ dotazníku, případně druhý byl sesbírán, ale ztracen, o tom v tuto chvíli nemůžeme nic bližšího říci. Spojení rozpojených dotazníků by bylo vzhledem k anonymitě dotazování obtížné. Určitým vodítkem by mohlo být číslování, které je na dotaznících dopsané rukou. Jeho systematika však není zřetelná, někdy je na dotazníku dopsáno číselných

kódů několik. Klíč k číslování není k dispozici a ani není dosud známo, zda jsou individuálním číselným kódem označeny všechny dotazníky. Z provedené rešerše spíše usuzujeme, že byly využity různé číslovací kódy pro různé dotazníkové podsoubory. Ztrátu některé části dotazníku nejsme pochopitelně schopni vůbec identifikovat.

Z pohledu využití datového souboru je klíčovým problémem otázka jeho reprezentativity. O konstrukci vzorku máme pouze nepřímé informace. Žákovské dotazníky byly distribuovány přes vedení školy a učitele. Řada jich byla pravděpodobně vyplněna přímo ve vyučování, jiné si odnesli žáci k vyplnění domů.¹⁴ Způsob vyplnění asi závisel na rozhodnutí vedení školy. Z každé školy přišel různý počet vyplněných dotazníků.

Do šetření bylo zahrnuto 10 základních škol, 23 měšťanských škol a 13 středních škol, resp. gymnázií. Podle rozmístění škol se zdá, že prostorově bylo rámcově pokryto celé Brno, tj. střed i větší čtvrtě ležící od středu na všechny světové strany. Přesné a kvantifikovatelné posouzení reprezentativity škol jednak vzhledem k prostorovému rozmístění a jednak k základnímu souboru (populaci) brněnských škol budeme schopni uskutečnit ve chvíli, kdy budeme mít k dispozici úplný soupis škol ve městě Brně a jejich adres. Ideální by bylo získat také soupis počtu žáků v jednotlivých školách v daném nebo blízkém školním roce. Je velmi pravděpodobné, že i takovýto přehled je v některém z archivních fondů dochován. V tiskem vydaných přehledových statistických publikacích jsme tento soupis, resp. odkaz na statistický zdroj, kde by mohl být obsažen, nenašli.¹⁵ Ve chvíli dokončování tohoto textu čekáme na tzv. ofóliované vytipované kartonů z fondu Zemské školní rady, uložených v Moravském zemském archivu. Lze předpokládat, že potřebná statistika se nalézá ve více archivních fondech a nebude až tak obtížné ji archivním výzkumem nalézt.

U dotazníků dospělých respondentů a hlav rodin je posouzení reprezentativity výrazně obtížnější. Dotazníky byly distribuovány jednak spolu s potravinovými lístky [Kroutil 1975], jednak pomocí tazatelské sítě tvořené pravděpodobně studenty sociologického semináře a studenty Vysoké školy sociální.¹⁶ U dotazníků distribuovaných spolu s potravinovými lístky lze očekávat

---

14 Autor inventáře M. Kroutil uvádí, že dotazníky byly vyplňovány ve vyučování, ale narazili jsme v dotaznících i na komentář, že absence odpovědí je způsobena tím, že otec vyplňování dotazníku zakázal. Mohlo jít také o to, že rodiče zakázali školní vyplňování. Podle pamětnice, tazatelky ing. L. Sedlákové, tazatelé z řad studentů Vysoké školy sociální (pod organizačním vedením J. Obrdlíkové) také docházeli s dotazníky na konkrétní adresy (které obsahují pouze žákovské dotazníky) do rodin. Na některých školách bylo pravděpodobně žákům umožněno vyplnit dotazníky doma.

15 Jedná se o přehledové publikace ke statistickým pramenům [Podzimek 1974; Federální statistický úřad 1970].

16 Podle rozhovoru s pamětnicí ing. L. Sedlákovou, která se jako studentka Vysoké školy sociální účastnila výzkumu coby tazatelka.

standardní problémy s návratností, tj. redukcí negativním samovýběrem. U tohoto souboru lze předpokládat nadhodnocení žen a důchodců a také duševně pracujících, tedy těch, kteří se, lidově řečeno, nebojí papírů. Předběžná rešerše archiválií tyto předpoklady částečně potvrzuje. Vzhledem k tomu, že dotazníků je obrovské množství, zkreslení způsobené samovýběrem se zmenšuje, ale zpracování by bylo velmi nákladné. Pokud bychom chtěli z těchto dotazníků uskutečnit závěry zobecnitelné na brněnskou populaci, museli bychom použít tzv. dovážení, což je vždy poněkud problematická operace. Z těchto důvodů se nám jeví perspektivnější začít analýzu od žákovských dotazníků, které umožňují přesnější stanovení reprezentativity. Řada indikátorů v žákovských dotaznících bude nepoužitelná nebo obtížně použitelná jednak kvůli nekompetenci některých respondentů, jednak kvůli problematické validitě samotných indikátorů (dvouhlavňové nebo nejasné otázky, chybějící možnost u uzavřených otázek apod.). Vzhledem k množství více než 600 indikátorů však celá řada z nich bude využitelná. Pokrývají také daleko pestřejší oblast života brněnských obyvatel než dotazníky pro dospělé.

Při výběru dotazníků z podsouboru žákovských dotazníků máme před sebou několik možností výběru: 1. náhodný výběr, 2. stratifikovaný výběr, 3. kvótní výběr, 4. záměrný výběr, 5. kombinace předchozích typů výběru. Pro konstrukci vzorku z podsouboru žákovských dotazníků se nám jeví jako nejvhodnější kombinace náhodného a záměrného výběru. V prvním kroku zvolíme záměrně podsoubory tříd, ze kterých budeme vybírat respondenty tak, aby byly zastoupeny především starší ročníky (od druhého stupně, tj. od páté třídy výše). Důvodem je kompetence respondentů zodpovědět co největší část dotazníku, který zahrnuje problémové okruhy, které jsou mimo životní svět žáků např. prvních nebo druhých tříd základních, resp. obecných škol (politika, četba novin a knih, majetkové poměry rodiny, volba povolání apod.). Ve druhém kroku bude v jednotlivých třídách, resp. sériích tříd výběr jednotlivých dotazníků probíhat pravděpodobnostním výběrem za využití statistického programu na generování náhodných čísel. Pokoušet se dělat selekci dělnických a nedělnických rodin s tím, že nás zajímají jen ty dělnické, považujeme za neúčelné. Výpověď o dělnických rodinách dostává smysl a má skutečně výpovědní hodnotu teprve v kontextu celé populace. Dělnický status má tudíž své místo až v analýze dat, nikoli při konstrukci vzorku.

Shrnutí návrhu metodiky zpracování dotazníků namísto závěru

Namísto závěru shrňme nejdůležitější poznatky o výzkumu, analýzou jehož dat se chceme v budoucnu zabývat, a klíčové body navrhované metodiky.

Výzkum byl dlouhodobě a pečlivě připravován, na přípravě i realizaci participovalo několik institucí. Navrhoval jej širší tým vědců, ale klíčovou osobou byl I. A. Bláha a dotazníky nesou výraznou stopu jeho badatelských zájmů (orientace na kulturu). Výzkum vycházel z jeho dlouholetých zkušeností a odrážel snahu o komplexní studium sociálních jevů.

Informace o konstrukci vzorku chybí. Ačkoli v české sociologii již existovala informace o statistické reprezentativitě, její rozšíření nebylo pravděpodobně velké. Buď ještě nebyla zažita, ačkoli korelační koeficienty při analýze již využívány byly, nebo o náhodné výběry z nějakého důvodu někteří sociologové ani nestáli. Reprezentativita splývala většině sociologů s vyčerpávajícím šetřením, případně s kvótní či záměrnou konstrukcí vzorku. Proto se zdá, že se sociologové drželi spíše hesla „čím více respondentů, tím větší reprezentativita“. Tomu nasvědčuje i počet dotazníků, který předběžně odhadujeme na 20 000.

Tento počet v sobě zahrnuje tři typy dotazníků: polovinu z něj tvoří žákovské dotazníky, druhou polovinu dotazníky pro hlavy rodin a dospělé členy domácnosti. Zejména z důvodů spjatých s otázkami reprezentativity jednotlivých podsouborů navrhujeme zaměřit se primárně na analýzu žákovských dotazníků. Vzhledem k jejich velkému množství je nezbytné uskutečnit jejich selekci, tj. výběr vzorku z desetitisícového vzorku. K tomu navrhujeme uskutečnit třístupeňový výběr, který bude zahrnovat kvótní, záměrný a pravděpodobnostní způsob výběru dotazníků.

Tyto dotazníky budou kompletně naskenovány, anonymizovány a postupně prepisovány do datové matice. Celková početnost vzorku by se měla pohybovat v rozmezí 800 až 1000 dotazníků, aby bylo možné provádět složitější statistické operace. Ačkoli tak bude zpracován jen zlomek dochovaných dat – přibližně 10 % dat z žákovských dotazníků, což je hrubým odhadem asi 15 % dat z celkového souboru – domníváme se, že informační výtěžnost bude velmi vysoká. I tak odhadujeme práci na tvorbě datové matice na 4 500 – 5 000 hodin.

Jednou z nejdůležitějších analytických operací bude určení sociálního statusu rodiny. Žákovské dotazníky obsahují trojí způsob zaznamenání zaměstnání hlavy rodiny, čímž se zvyšuje reliabilita zjišťování (měření) této informace. Určitou nevýhodou je stručnost záznamu. Přesto navrhujeme vyjít z typologie ISCO, resp. její české adaptace KZAM. Pokud bychom byli schopni typologizovat dotazníky pomocí klasifikace KZAM a následně ISCO, byla by celá následující analýza výrazně jednodušší.

Jako triangulační mechanismus a alternativu ke klasifikaci ISCO je vhodné vytvořit baterii indikátorů, které pomohou měřit intenzitu příslušnosti k dělnické subkultuře, jejíž jádro je definováno určitou kombinací sociálních charakteristik, jež slouží jako ideální typ pro účely operacionalizace. Nejzákladnější charakteristikou je manuální práce, dále podřízený zaměstnanecký status, nízká formální kvalifikace, dominance dělnických profesí v rodině, subjektivní příslušnost k dělnictvu.

Dalšími základními oblastmi analýzy budou otázky materiálního i duševního způsobu života dělnické subkultury. Půjde především o rozbor bytových podmínek, stravování a hygieny. Druhou oblastí by měl být životní svět dělnické mládeže, především oblast volnočasových aktivit, sociálních vztahů s vrstevníky a kulturního vkusu. Třetí oblastí sociální vztahy se sousedy dělnických domácností. Poslední a spíše doplňkovou oblastí bude snaha přinést

z dělnické každodennosti informaci o politických názorech, a to jako určitý doplněk relativně podrobně zmapované aktivity politicky aktivních dělníků. Takto strukturovaný obraz brněnského dělnictva by mohl být podstatným obohacením naší znalosti českého dělnictva před rokem 1948 i příspěvkem k poznání sociální struktury české společnosti před rokem 1948 jako celku.

PHDR. DUŠAN JANÁK PH.D. vystudoval sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde získal také doktorát. Zabývá se společnostími střední Evropy, dějinami sociologického myšlení, sociální filosofii a filosofií sociálních věd. V těchto oblastech publikoval zhruba třicet článků a statí. Je autorem monografie „Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie“ a spoluautorem několika dalších knižních publikací. Působí na Slezské univerzitě v Opavě.

MGR. MARTIN STANOEV PH.D. pracuje jako výzkumný pracovník Centra empirických výzkumu Fakulty veřejných politik Slezské univerzity v Opavě. Pracoval deset let jako sociální kurátor na Magistrátu města Brna. Zaměřuje se na problematiku drogové závislosti a bezdomovectví. Vyučuje sociální práci, sociální patologii a metodologii výzkumu.

MGR. PETR HUŠEK PH.D. vystudoval politologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde získal také doktorát. Zabývá se postmoderní politickou filozofií, politickou antropologií a teorií tranzice a nedemokratických režimů, zvláště fenoménu zhroucení demokracie. Autorsky se podílel na několika knižních i časopiseckých publikacích. Působí na Slezské univerzitě v Opavě.

Prameny:

Archiv města Brna: fond Q8 – Sociologický průzkum města Brna (1947).

Literatura:

Bláha, Inocenc Arnošt. 1932. „Sociologický výzkum Velké. *Sociologická revue* 3, 1932: 92–99.

Bláha, Inocenc Arnošt. 1949. „Sociologický výzkum Brna.“ *Sociologická revue* 15, 1949, 1–3: 33–41.

Boguszak, Marek – Petr Matějů. 1990. „K využití Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání (ISCO) v československé sociologii.“ *Sociologický časopis* 26 (5): 418–448.

Buchtíková, Olga. 2008. „Dotazníky Sociologického výzkumu města Brna (1947).“ *Ilu minace* 20, 2008, 69: 179–194.

Federální statistický úřad. 1970. *25 let Československa. Statisticko-ekonomický přehled vývoje socialistického Československa v letech 1945–1970*. Praha: Svoboda.

Gaďourek, Ivan. 2006. *Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje*. Brno: Barrister a Principal.

- Holubec, Stanislav. 2009. *Lidé periferie. Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Západočeská univerzita v Plzni.
- ILO (International Labour Office). 1958. *International Standard Classification of Occupations*. Geneva: International Labour Office.
- Janák, D. 2013. „Počátky teoretické sociologie v českých zemích. Text věnovaný památce prof. M. Petruska.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review*. 45 (4): 339–364. ISSN 0049-1225, ISSN 1336-8613.
- Karvaš, Imrich. 1937. „Hospodársky rozvoj obce Velkej n. Veličkou.“ *Věstník Československé akademie zemědělské* 13, 1937: 16–23.
- Katrňák, Tomáš – Petr Fučík. 2010. *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: MUNI Press.
- Kroutil, Milan. 1975. *Sociologický průzkum města Brna 1947. Inventář*. Archiv města Brna.
- Lepenieš, W. 1988. *Between Literature and Science. Rise of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Machonin, Pavel. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti*. Praha: ISV nakladatelství.
- Musil, Jiří. 2003. „Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000.“ *Sociologický časopis*. 40, 137–163.
- Obdržálek, Antonín. 1934. „Sociální mobilita v jedné z našich venkovských obcí.“ *Sociologická revue* 5, 1934: 25–52.
- Obdržálek, Antonín. 1937. *Povolání a veřejné blaho. Prestiž povolání a veřejné blaho ve světle sociálních postojů*. Praha: Orbis.
- Pírková, Svatava. 1931. „O studijní expedici do Velké.“ *Sociální problémy* 1, 1931, 4–5: 362–371.
- Pírková, Svatava. 1934. „Vesnice pod filmovým objektivem.“ *Sociální problémy* 3, 1934, 2: 65–79.
- Podzimek, Jaroslav. 1974. *Súpis štatistických prameňov dotýkajúcich sa územia Československa pre roky 1939–1945*. Bratislava: Ústredná ekonomická knižnica.
- Šafr, Jiří – David Holý. 2012. „Měření sociálního statusu a sociálních tříd na základě povolání.“ In: Krejčí, Jindřich – Yana Leyontiyeva (eds.). *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 140–180.
- Vávra, Martin – Yana Leontiyeva. 2012. „Standardizace proměnných v sociálněvědním výzkumu.“ In: Krejčí, Jindřich – Yana Leyontiyeva (eds.). *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 96–117.
- Vysloužil, Jiří. 1949. „Hudební zájmy občanů města Brna.“ *Sociologická revue* 15, 1949, (1–3): 58–67.